

РАЗВОЈ И ЗНАЧАЈ ГЕОГРАФСКИХ ОЗНАКА КВАЛИТЕТА У ЗЕМЉАМА ЗАПАДНОГ БАЛКАНА¹

Владо Ковачевић², Наташа Кљајић³

Сажетак

Циљ рада је утврђивање значаја и основних претпоставки развоја географских ознака квалитета у земљама Западног Балкана. Шеме географског порекла имају за циљ означавање производа који су произведени/прерађени у одређеном географском подручју или су традиционалних специјалитета. Основна функција ознака географског порекла је у означавању високо-квалитетних традиционалних производа и спречавања неовлашћеног коришћења ознака географског порекла. С обзиром да се производи са ознакама географског порекла производе најчешће у руралним областима, ове ознаке имају изражен значај за развој слабо развијених руралних области. У раду је примењена компаративна метода и опсежно истраживање литературе. Према резултатима рада, нити једна од земаља Западног Балкана нема успостављен ефикасан систем географских ознака квалитета. Посебан значај ознака географског порекла за земље Западног Балкана проистиче из чињенице да доминирају мала и економски слаба пољопривредна газдинства која своју конкурентску предност не могу остварити кроз производњу стандардних производа уз висок принос, већ кроз производњу производа са „додатом вредношћу“ као што су производи са ознакама географског порекла. Нити један производ означен ознаком географског порекла у Региону није регистрован на ЕУ нивоу. Основни предуслови за даље унапређење система ознака географског порекла у Западном Балкану су у потпуном усклађивању регулативног оквира појединачних земаља са ЕУ, регистравање националних производа на ЕУ нивоу, као и успостављање других предуслова од којих су најзначајнији: развој произвођачких организација, подршка у пласману производа са географским ознакама,

1 Резултати приказани у поглављу су и део годишњих активности ИЕП везаних за МПНТР РС, бр. уговора 451-03-9/2021-14.

2 Др Владо Ковачевић, виши научни саветник, Институт за економику пољопривреде, Волгина 15, 11000 Београд, Србија, Е-mail: vlado_k@iep.bg.ac.rs

3 Др Наташа Кљајић, виши научни сарадник, Институт за економику пољопривреде, Волгина 15, 11000 Београд, Србија, Е-mail: natasa_k@iep.bg.ac.rs

информисање произвођача и потрошача о производима са географским ознакама и сл.

Кључне речи: Географске ознаке квалитета, контролисано име порекла, контролисано географско порекло, гарантовани традиционални специјалитети;

Увод

Шеме географског порекла имају основну функцију у означавању традиционалних производа произведених по традиционалним методама у одређеном региону и са посебним карактеристикама које их одвајају од других прехранбених производа. Ове шеме промовишу и штите имена квалитетних пољопривредних производа и прехранбених производа и подстичу разноврсну пољопривредну производњу, штите називе производа, између осталог, од злоупотребе и имитације и помажу потрошачима дајући им информације о специфичном карактеру производа.

Више истраживања указује на значај стандарда квалитета пољопривредних производа за пољопривредни сектор и рурални развој (Arfini et al., 2019; Barjolle, 2010; Gracia et al., 2007; Raimondi et al. 2018; FAO, 2008; WIPO 2018, Paraušić, Roljević Nikolić, 2020; Kljajić et al., 2013; Grujić et al., 2013; Janković et al., 2018; Popović et al., 2018, Biljana Grujić Vuckovski, Vlado Kovacevic 2020; Ковачевић, 2021).

Шеме географског порекла имају посебан значај за комплетан агро-сектор. Са једне стране, на макро нивоу истиче се значај у смањивању депопулације руралних подручја кроз унапређење профитабилности пољопривреде у регионима са отежаним условима за бављење пољопривредом, стабилизацији прихода у пољопривреди и др. (*Шема 1.*).

Шема 1. Значај географских ознака квалитета

Извор: Аутори

Према Шема 1. значај ознака географског порекла за произвођаче је у подизању профитабилности и конкурентности пољопривредне производње. Наведено посебно има значај за земље Западног Балкана где доминирају пољопривредна газдинства са малим и исцепканим поседима. С обзиром на неповољну земљишну структуру, унапређење конкурентности се не може остварити кроз интензивну производњу засновану на високим приносима производа стандардног квалитета, већ на високо квалитетним производима какви су производи са ознакама географског порекла. Пракса је показала да је и пословни ризик у производњи оваквих производа нижи с обзиром на могућност уговарања продаје и веће тржишне тражње.

На страни предности које се нуде потрошачима, наводи се фер информисање купаца и спречавање злоупотреба имена порекла од стране неауторизованих произвођача.

На макро нивоу шеме географског порекла кроз унапређење профитабилности доводе и до смањења депопулизације у руралним областима, стабилности прихода у пољопривреди и сл.

Нарочито је значајно да се систем географских ознака развије и да се укључи већи број произвођача, чиме се повећава тржиште за сертификационе куће и смањују цене сертификације.

За разлику од држава чланица ЕУ, које имају снажну политику квалитета за препознавање географских и традиционалних специфичности

пољопривредних и прехранбених производа, земље / територије Земље / територије Југоисточне Европе имају широк асортиман специфичних и традиционалних прехранбених производа који представљају богату агробиолошку разноликост и дугу традицију у пољопривреди и производњи хране (Sredojević et al., 2015). Земље Југоисточне Европе су у раној фази успостављања адекватних оквирних услова за Политику квалитета.

Политика квалитета ЕУ има за циљ заштиту имена одређених производа ради промовисања њихових јединствених карактеристика, као и традиционалног знања. Три шеме квалитета препознате су по својим скраћеницама: ПДО (заштићена ознака порекла), ПГИ (заштићена географска ознака) и ТСГ (гарантовани традиционални специјалитети).

Географске ознаке квалитета у ЕУ – законодавни оквир

Законодавни оквир који регулише географске ознаке квалитета у ЕУ је од значаја за земље Југоисточне Европе из два основна разлога. Прво, у процесу прикључења ЕУ неопходно је усклађивање са наведеним законским оквиром који представља део ЕУ Acquis. Други важан разлог је могућност регистровања географских ознака квалитета на нивоу ЕУ од стране трећих земаља. Да би се ова регистрација извршила неопходно је да национална законодавства у погледу регистрације и контроле производа са географском ознаком квалитета буду усклађена са ЕУ.

Основни законски оквир којим се регулишу географске ознаке квалитета у ЕУ је:

- Regulation (EU) No 1151/2012 of the European Parliament and of the Council of 21 November 2012 on quality schemes for agricultural products and foodstuffs;
- Regulation (EC) No 1308/2013 on the protection of geographical indications for wine;
- Regulation (EC) No 251/2014 on the protection of geographical indications for aromatised wine;
- Regulation (EC) No 787/2019 on the protection of geographical indications for spirit drinks;

Значај географских ознака за земље Југоисточне Европе. Географске ознаке квалитета имају велики значај и представљају потенцијални мотор развоја пољопривреде у земљама Југоисточне Европе. Значај географских ознака квалитета за регион огледа се у:

- 1) Повољан геостратешки положај у ширем региону, доступни природни ресурси, агроеколошки услови, специфичан и богат агро-биодиверзитет, могли би бити одличан потенцијал за развој различитих производа са географском ознаком
- 2) Смањењу изражене депопулизације руралних подручја у земљама Југоисточне Европе. Увођење шема географских ознака квалитета омогућава унапређење профитабилности у подручјима са отежаним условима за бављење пољопривредом.
- 3) Структуру пољопривредног сектора карактеришу мале и економски слабе породичне фарме. Већина фарми обично није у стању да се такмичи у економији обима, па би се његова потпуност требала заснивати на производима са „додатом вредношћу“, попут производа са географским ознакама квалитета.
- 4) Широко познат широки асортиман традиционалних прехранбених производа и традиционалних специјалитета (значајна емиграција из региона чини висок потенцијал ЕУ тржишта)

Методологија, извори података и хипотезе истраживања

Примењена методологија у оквиру овог рада заснива се преваходно на:

- Истраживању за столом;
- Проучавањем литературних извора;
- Консултацијама са стручњацима, креаторима аграрне политике и учесницима у производњи/преради производа са географским ознакама;
- Компаративној анализи законских услова, система имплементације и контроле у земљама: Србија, БиХ, Црна Гора, Албанија и Северна Македонија.

У погледу података коришћени су подаци национални статистички заводи и министарстава пољопривреде.

У раду су постављене две истраживачке хипотезе:

Хипотеза 1: Све анализиране земље Југоисточне Европе имају усклађен законски оквир који регулише географске ознаке квалитета са ЕУ.

Хипотеза 2: Све анализиране земље Југоисточне Европе имају успостављене

предуслове у смислу општег пословног амбијента за развој система ознака географског порекла. Под општим предусловима подразумевани су: флексибилни услови регистрација малих традиционалних прерадних капацитета, развијен систем произвођачких организација, видљивост (препознатљивост од стране потрошача ознака географског порекла) и системске дугорочне мере подршке развоју ознака географског порекла.

Резултати и дискусија

На овом месту је анализиран законски и институционални оквир везан за шеме географског порекла у земљама Југоисточне Европе (Табела 1.). Анализом Табеле 1. долази се до закључка да све анализирани земље Југоисточне Европе имају успостављен законски оквир којим се регулишу шеме географског порекла. Надаље, уочава се да само Црна Гора има потпуно хармонизован законски оквир са ЕУ.

Табела 1. Законски и институционални оквир везан за шеме географског порекла у земљама Југоисточне Европе

Земља	Основни правни оквир	Степен усаглашености са ЕУ	Надлежна институција
АЛБ	Закон о шемама квалитета пољопривредних и прехранбених производа (НН 8/2019)	Делимично	Министарство пољопривреде и руралног развоја
БИХ	Правилник о системима квалитете за прехранбене производе ("Службени гласник БиХ", број 90/18)	Делимично	Агенција за безбједност хране БиХ
МНЕ	Закон о шемама квалитета пољопривреде и прехранбених производа (Службени лист Црне Горе, бр. 01-347 / 2)	Потпуна усаглашеност	Министарство пољопривреде и руралног развоја
МКД	Закон о квалитету пољопривредних производа (140/2010, 53/2011, 55/2012, 106/2013, 116/2015, 149/2015; 193/2015)	Делимично	Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде
СЕР	Закон о ознакама географског порекла (Службени гласник РС, бр. 18/2010)	Није усаглашено	Завод за интелектуалну својину и Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде

Извор: Аутори

У погледу институционалног оквира, пракса у ЕУ је да је једна институција надлежна за регистрацију ознака географског порекла, најчешће Министарства пољопривреде на националном нивоу, док је Европска Комисија задужена за ниво ЕУ. У случају Албаније и Србије, две институције деле надлежности за регистровање и контролу географских ознака квалитета за прехранбене производе, што негативно утиче кроз нејасну поделу надлежности на унапређењу система географских ознака квалитета.

Слика 1. Број регистрованих ознака географског порекла у ЕУ на дан 21. март 2021.

Извор: DOOR - the EU geographical indications register

Иако постоји могућност регистравања производа у ЕУ регистар производа са географским пореклом, нити један производ из земаља Југоисточне Европе није регистрован у ЕУ. Регистрација производа у ЕУ имала би за регионалне произвођаче изражен значај услед:

- 1) Повећала би се „препознатљивост производа“ с обзиром да би се посебне националне ознаке замениле ЕУ ознакама (Слика 1.), које су јединствене и препознатљиве у целој ЕУ;
- 2) Трошкови регистрације производа, као и сертификације и ресертификације за произвођаче/прерађиваче не би се промениле у односу на трошкове које имају у управљању националним ознакама географског порекла, док би ефекат био значајно повећан;
- 3) Регистрација у ЕУ након националне регистрације била би одлична провера и значајно искуство за националне институције надлежне за ознаке географског порекла с обзиром да би се у ЕУ проверила исправност спроведених националних процедура регистрације;
- 4) Заштитом производа на нивоу ЕУ добија се стварна заштита производа у светским оквирима и др.

Географске ознаке квалитета у Србији

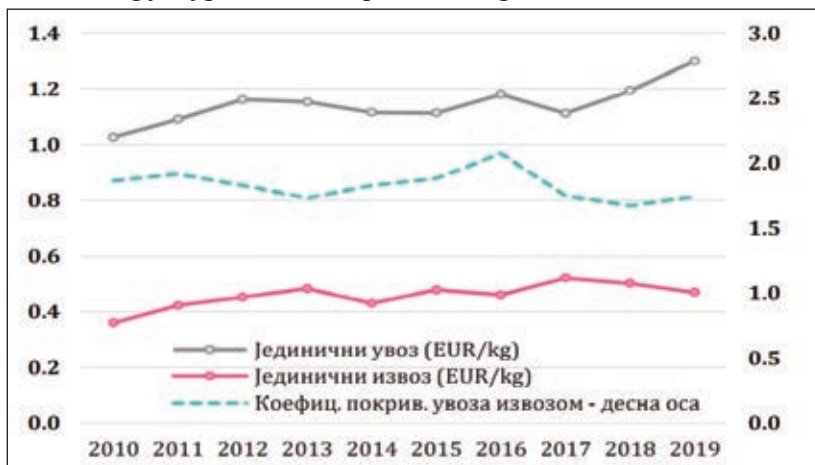
Пољопривреда је значајан сектор у Србији у 2019. години (МПШВ, 2020):

- Укупна запосленост у пољопривреди, шумарству и рибарству за радно способно становништво је 15,6%;
- Учешће у укупној БДВ 7,4 %;
- Учешће пољопривредно-прехрамбених производа у укупној спољнотрговинској размени:
 - Увоз 7,8%;
 - Извоз 18,5.

Пољопривредни сектор је једна од ретких привредних грана која бележи константан суфицит у спољно-трговинском билансу (Графикон 1.). Међутим уколико се анализира структура спољно-трговинског биланса може се уочити да је иста неповољна тј. увозе се производи са „додатом вредношћу“, док на страни извоза доминирају непрерађени производи. Управо су традиционални високо-квалитетни производи са географским ознакама квалитета прилика

да се унапреди структура спољно-трговинског биланса у смислу повећања вредности извезених производа.

Графикон 1. Структура спољно-трговинске размене

Извор: МПШВ, 2020

Системски фактори од значаја за развој географских ознака квалитета у Србији:

- Просечна парцела коришћене пољопривредне површине по газдинству је 5,4 ха, што је око једне трећине просека у ЕУ-27 (14,5 ха).
- Дobar геостратешки положај у ширем региону, доступни природни ресурси, еколошка чистоћа, специфичан и богат агро-биодиверзитет, дуготрајна пољопривредна традиција, могли би бити одличан потенцијал за развој различитих производа са географском ознаком.
- Република Србија је дужна да заштити имена заштићених имена производа која се стављају на тржиште у складу са Лисабонским споразумом. У складу са Лисабонским споразумом о заштити ознака порекла и њиховој међународној регистрацији, регистровани су мед произведен у Хомољу и домаћа одреска од црвене паприке из града Лесковца.
- Република Србија је, у складу са ССП, дужна да обезбеди заштиту географских ознака пољопривредних производа и прехранбених производа који су регистровани на нивоу ЕУ.
- До сада Република Србија није поднела захтев за заштиту ПДО/ПГИ/ТСТГ за пољопривредне производе и прехранбене производе на нивоу ЕУ.

- Прописи и активности у вези са пољопривредом увек су предмет интересовања не само привредних субјеката на које се односе већ и шире јавности у Србији, што није изненађујуће, јер већину укупне територије Србије чини пољопривредно земљиште. Као земља чији природни и климатски услови омогућавају гајење различитих пољопривредних култура и као земља у којој живи готово 1,5 милиона пољопривредника, примена прописа из ове области ће несумњиво привући пажњу српске јавности (Рајновић и сар., 2021).

Законски оквир у области ознака географског порекла:

- Закон о ознакама географског порекла (Сл. гласник РС, бр.18/2010). ЗОГП има шири опсег примене у поређењу са Уредбом ЕУ бр. 1151/2012. Њиме се уређује систем регистрације географских ознака порекла, поред пољопривредних и прехранбених производа, за све пољопривредне и индустријске производе и услуге у складу са одредбама Лисабонског споразума;
- Закон о безбедности хране (Сл. гласник РС, бр. 41/2009);
- Правилник о условима, начину и поступку контроле квалитета и посебним карактеристикама пољопривредних и прехранбених производа са ознакама географског порекла (Сл. гласник РС, бр. 73/2010);
- Правилник о облику и садржају ознака географског порекла, као и начину контроле означавања пољопривредних и прехранбених производа ознакама географског порекла (Сл. гласник РС, бр. 92/12 и 19/13);
- Споразум о стабилизацији и придруживању (ССП) између Европске заједнице и њихових држава чланица и Р. Србије;
- Закон о потврђивању Лисабонског споразума за заштиту назива порекла и њихову међународну регистрацију (Сл. лист СРЈ - МУ, бр. 6/98);
- Закон о потврђивању Мадридског споразума за сузбијање лажних или обмањујућих назнака извора робе (Сл. лист СРЈ - МУ, бр. 1/99).

Шема 2. Процедура регистравања ознаке географског порекла

Удружења, привредне коморе, локалне самоуправе и др. могу поднети захтев за регистрацију производа са ознакама географског порекла

Израђује се произвођачка спецификација

Захтев за регистрацију се предаје Заводу за интелектуалну својину

Уколико се ради о прехрамбеном производу, захтев се прослеђује на мишљење МПШВ

У случају позитивног мишљења МПШВ, Завод за интелектуалну својину региструје производ са географским пореклом

Након регистрације производа, индивидуални произвођачи подносе овлашћеној сертификационој кући захтев за статус овлашћеног корисника

Након добијања статуса овлашћеног корисника ознаке географског порекла, овлашћена сертификациона кућа уз супер визију МПШВ контролише да ли се произвођач придржава произвођачке спецификације

Извор: Аутори

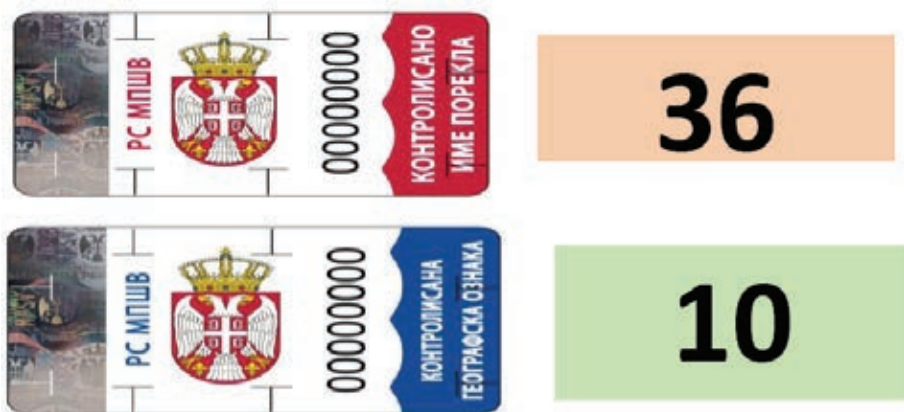
Према Шема 2. констатује се да процес регистрације производа са географским пореклом није усклађен са ЕУ процедуром. Наведено се односи пре свега на:

- 1) Процедuru регистрације производа са географским пореклом могу покренути и стране које нису укључене у производњу производа, као привредне коморе, локалне самоуправе и сл. Пракса у ЕУ је да само произвођаче организације које у свом саставу имају преко 50% произвођача укључених у производњу наведеног производа, могу поднети захтев за регистрацију.
- 2) Није успостављена процедура јавног увида и могућности приговора у току регистрације производа са географском ознаком, што је неопходна пракса према ЕУ регулативи.
- 3) За регистрацију производа са географским пореклом надлежне су две институције, што није пожељна пракса с обзиром да се мешају надлежности. Пракса је да надлежност буде на једној институцији, најчешће је у питању Министарство надлежно за послове пољопривреде.

Србија има јединствено решење за обележавање ПДО/ПГИ прехранбених производа - контролним маркицама. Произвођачи ГИ дужни су да испуне захтеве дефинисане у спецификацији и поседују сертификат о усаглашености производа са спецификацијама производа издат од једне од овлашћених компанија за сертификацију. Циљ означавања ПДО/ПГИ производа контролним маркицама је успостављање поузданог система контроле и већа видљивост на тржишту.

Свака контролна маркица има серијски број на основу којег је успостављен поуздан систем следљивости. Овлашћени корисник имена порекла, или овлашћени корисник географске ознаке, има ексклузивно право да свој производ географским пореклом означи контролном маркицом који је издала НБС, на основу Захтева за издавање контролних жигова, који може бити преузето са сајта МПШВ.

Слика 2. Изглед и број регистрованих ознака географског порекла у Србији

Извор: Правилник о облику и садржају ознака географског порекла, као и начину контроле означавања пољопривредних и прехранбених производа ознакама географског порекла (Сл. гласник РС, бр. 92/12 и 19/13). Подаци о броју регистрованих производа на дан 30.4.2021. добијени на захтев од МПШВ

Србија има велики број производа са географском ознаком, укупно 46. У Табели 2. је приказано тренутно стање у области ознака географског порекла.

Табела 2. Тренутно стање у области ознака географског порекла

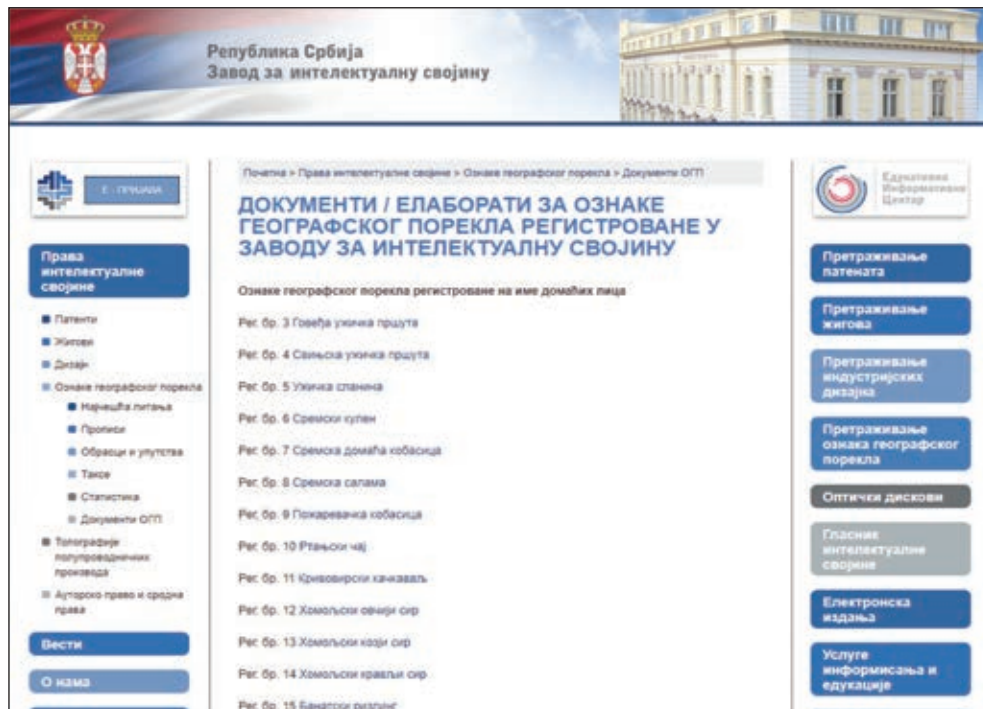
- Говеђа ужичка пршута, ПДО
- Свињска ужичка пршута, ПДО
- Ужичка сланина, ПДО
- Сремски кулен, ПДО
- Сремска домаћа кобасица, ПДО
- Сремска салама, ПДО
- Пожаревачка кобасица, ПДО
- Ртањски чај, ПДО
- Кривовирски качкаваљ, ПДО
- Хомољски овчији сир, ПДО
- Хомољски козји сир, ПДО
- Хомољски крављи сир, ПДО
- Вршачко шампион пиво, ПГИ
- Кладовски кавијар, ПДО
- Апатинско јелен пиво, ПГИ
- Петровска Клобаса, ПДО
- Лесковачко роштиљ месо, ПДО
- Ваљевски дуван чварци, ПДО
- Сврљишки качкаваљ, ПДО
- Футошки свежи и кисели купус, ПДО
- Хомољски мед, ПДО
- Ариљска малина, ПДО
- Сврљишки белмуж, ПДО
- Старопланински качкаваљ, ПДО
- Лесковачки домаћи ајвар, ПДО
- Фрушкогорски липов мед, ПДО
- Качарски мед, ПДО
- Сјенички овчији сир, ПДО
- Сјеничко јагњетина, ПДО
- Пиротски качкаваљ од крављег млека, ПДО
- Сомборски сир, ПДО
- Ечански шаран, ПГИ
- Златарски сир, ПДО
- Сјенички крављи сир, ПДО
- Лемешки кулен, ПДО
- Вршачака шунка, ПДО

Извор: МПШВ, 2021

Напомена: Подвучени производи имају регистроване кориснике, док неподвучени немају

Видљивост производа са ознакама географског порекла и информисаност потрошача о ознакама географског порекла су основ успешног система ознака географског порекла. Регистровани произвођачи/прерађивачи имају трошкове у самој регистрацији производа а након тога и у сертификацији, ресертификацији, куповини контролних маркица, специфичних паковања производа и сл. Уколико крајњи потрошач није у потпуности упознат са ознакама географског порекла и произвођачком спецификацијом производа, није спреман додатно да плати за овакав производ (Arsić et al., 2010; Savić et al., 2011).

Слика 3. Регистар производа са ознакама географског порекла на интернет страници Завода за интелектуалну својину

Извор: Регистар произвођачких спецификација производа са ознакама географског порекла – Институт за интелектуалну својину

Регистар производа са географском ознаком квалитета тешко је доступан и може се оценити као слаба видљивост производа са географским ознакама квалитета у Србији.

Велики проблем у пракси на домаћем тржишту јесте злоупотреба ознака географског порекла од стране једног броја пољопривредних произвођача и трговаца, а највећим делом услед неефикасног рада инспекцијских органа (Рољевић Николић, Параушић, 2020). Злоупотреба подразумева недозвољено коришћење ознака географског порекла од стране пољопривредних произвођача и/или трговаца који немају сертификовану производњу, нити припадају задрузи/удружењу која је званични корисник ознаке. Ово даље води нелојалној конкуренцији на тржишту и неповољно утиче на све учеснике у ланцу вредности (и потрошаче и произвођаче). Потрошачи су погрешно или неправилно информисани о производима, услед чега не могу да доносе исправне одлуке у куповини, док пољопривредни произвођачи

који сертифицикују производе са ознакама географског порекла често на домаћем тржишту не успевају да остваре вишу цену производа. Претходно је вероватно и разлог због чега у Србији нема веће регистрације производа са ознакама географског порекла и/или већег коришћења потенцијала већ регистрованих ознака (Параушић, Рољевић Николић, 2020).

Географске ознаке квалитета у Босни и Херцеговини

Због специфичног географског положаја, природних могућности и богате традиције, Босна и Херцеговина може успешно конкурисати разноврсним домаћим прехрамбеним производима и традиционалним специјалитетима. Традиционални производи из БиХ су познати по својим специфичностима и квалитету у региону и ЕУ (значајна емиграција из региона чини висок потенцијал ЕУ тржишта).

Слика 4. Изглед регистрованих ознака географског порекла у БиХ

Законска регулатива

- Закон о храни („Сл. гласник БиХ”, бр. 50/04) предложила Агенција за безбједност хране у сарадњи са надлежним органима ентитета и Брчко дистрикта БиХ, а донео Савјет министара БиХ.
- Правилник о системима квалитете за прехрамбене производе (“Сл. гласник БиХ”, бр. 90/18)
- Правилник о изгледу и начину кориштења знака ОП, ОГП и ГТС („Сл. гласник БиХ”, број 82/19)

Идентификоване су три области које нису у потпуности усклађене са правном тековином ЕУ:

- 1) Правилником о системима квалитета за прехранбене производе, преузета је успостава система квалитета за прехранбене производе, али није успостављен систем квалитета за пољопривредне производе.
- 2) Прописи нису преузели одредбе Уредбе 1151/2012 које регулишу необавезне услове квалитета, као и одредбе које дефинишу планинске производе.
- 3) Уредба 1151/2012 предвиђа да је назив заштићене ознаке регистрован на оригиналном писму, у случају да оригинално слово није латинична абецеда, заједно са именом у оригиналном писму, транскрипт је регистрован на латинском језику абецеда. Овај чланак не преузима Правилник.

Тренутно су 4 производа регистрована заштићеном ознаком, док је један производ у фази регистрације:

- 1) Височка печеница – ЗОГП
- 2) Невесињски кромпир – ЗОГП
- 3) Ливањски изворни сир – ЗОП
- 4) Ливањски сир – ЗОГП
- 5) Дрварски мућени пекмез од дрењина - ЗОП – у фази регистрације

Шема 3. Процедура регистравања ознаке географског порекла у БИХ

Само удружења произвођача могу поднети захтев за регистрацију производа са ознакама географског порекла
Израђује се произвођачка спецификација
Захтев за регистрацију се Агенцији за безбједност хране БИХ
Формално испитивања захтева
У случају позитивног мишљења сажетак произвођачке спецификације објављује се на интернет страници Агенције за безбједност хране БИХ и у Сл. гласнику БИХ. Рок за подношење приговора је два месеца

У случају позитивног решења, производ се уписује у Регистар производа са географским ознакама квалитета и објављује се на интернет страници Агенције за безбједност хране БИХ и у Сл. гласнику БИХ

Након добијања статуса овлашћеног корисника ознаке географског порекла, овлашћена сертификациона кућа уз супер визију МПШВ контролише да ли се произвођач придржава произвођачке спецификације

Овлашћено сертификационо тело врши надзор усклађености произвођача са произвођачком спецификацијом и уколико је иста спроведена успешно произвођачу се издаје потврда о усклађености

Извор: Аутори

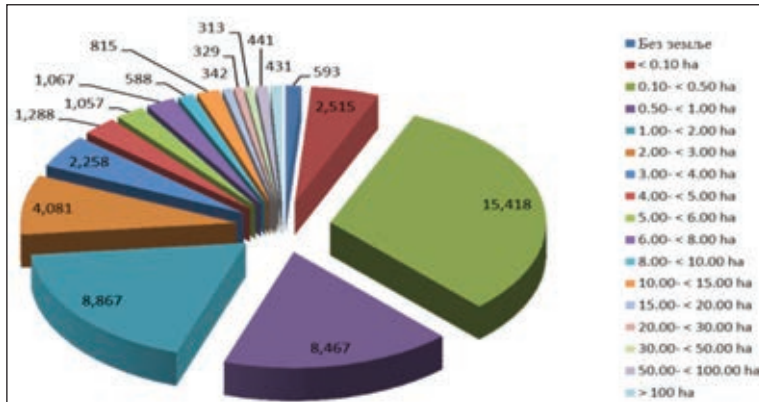
Према *Шеми 3.* може се констатовати да је БИХ у последње три године учинила значајан напредак у развоју ознака географског порекла и да је процедура регистрације у потпуности усклађена са ЕУ.

Географске ознаке квалитета у Црној Гори

Црна Гора обухвата 13.812 км² са нешто више од 600.000 становника, нуди широку и разноврсну палету производа. Пољопривреда је један од најважнијих сектора у Црној Гори, како у економском, тако и у социјалном смислу. Доприноси око 10% националног бруто домаћег производа и запошљава приближно 6% активне радне снаге.

Због специфичног географског положаја, природних могућности и богате традиције, Црна Гора се може успешно такмичити са разноврсном понудом домаћих прехранбених производа и традиционалних специјалитета. Због поменутих услова, очекује се да производ са географским пореклом буде покретачка снага за пољопривредни сектор у Црној Гори.

Графикон 2. Структура пољопривредних газдинстава по величини земљишног поседа

Извор: МОНСТАТ, 2010

Законски оквир везан за ознаке географског порекла у Црној Гори дефинисан је следећом регулативом:

- Закон о шемама квалитета пољопривреде и прехранбених производа (Сл. лист Црне Горе, бр. 01-347/2);
- Шеме квалитета пољопривредних и прехранбених производа су:
 - Ознака порекла;
 - Географска ознака;
 - Ознака загарантованих традиционалних специјалитета;
 - Ознака вишег квалитета;
 - Ознака планински производ;
 - Ознака са моје фарме.

Слика 5. Изглед регистрованих ознака географског порекла у Црној Гори

Извор: SWG, 2020

Процедура регистрације географских ознака квалитета:

- У складу са законским прописима Црне Горе, заштита географских ознака за прехранбене производе, производе од гроздја и вина и јака алкохолна пића у надлежности је Министарства пољопривреде и руралног развоја.
- Захтев за регистрацију географске ознаке могу поднети удружења физичких и правних лица, пословна удружења, удружења потрошача, у заштити имена порекла или географске ознаке у оквиру својих делатности.
- Спецификације производа треба доставити Министарству;
- Комисија коју образује Министарство одлучује о пријави;
- Географска ознака се прима издавањем решења о регистрацији код надлежног органа, које је уписано у Регистар имена порекла, или Регистар географских ознака, са прописаним библиографским подацима које води надлежни орган.

Може се констатовати да је законски оквир у области ознака географског порекла у Црној Гори у потпуности усклађен са ЕУ правним оквиром.

Црна Гора има јасну надлежност једне институције, Министарства пољопривреде и руралног развоја, за процес регистрације и контроле ознака географског порекла. Контролу непосредне производње врши овлашћена сертификациона кућа, у овом тренутку регистрована је једна.

У погледу видљивости производа са географским ознакама квалитета, иста је добро организована у оквиру интернет странице Министарства пољопривреде и руралног развоја Црне Горе (*Слика 6.*).

Слика 6. Ознаке регистрованих производа са географским пореклом у Црној Гори

Извор: Министарство пољопривреде и руралног развоја Црне Горе, [dostupno: www.mpr.gov.me/Rubrike/Politika_kvaliteta/](http://www.mpr.gov.me/Rubrike/Politika_kvaliteta/)

Слика 7. Регистар производа са ознакама географског порекла на интернет страници Министарства пољопривреде и руралног развоја Црне Горе

Извор: Министарство пољопривреде и руралног развоја Црне Горе, [dostupno: www.mpr.gov.me/Rubrike/Politika_kvaliteta/](http://www.mpr.gov.me/Rubrike/Politika_kvaliteta/)

Географске ознаке квалитета у Албанији

Пољопривреда је и даље један од сектора са највећим развојним потенцијалом у Албанији. Представља важан економски сектор који чини око 22,5% БДП-а, пружајући доходак за већину становништва, а служи као мрежа сигурности запошљавања.

Од укупног становништва земље, око 58% живи у руралним областима, а готово 50% се бави пољопривредом. Албанија спада у групу земаља Југоисточне Европе која има неповољан спољно-трговински биланс пољопривредним производима (Табела 3.).

Табела 3. Трговина основним пољопривредним производима ЕУ – Албанија (000 ЕУР)

Опис	2018	2019
Извоз	33,645	42,084
Увоз	167,223	193,010
Укупно	200,868	235,094
Трговински биланс	-133,578	-150,926

Извор: Ministry for Europe and foreign affairs Republic of Albania (2019)

Може се закључити да би ЕУ регистрација националних производа могла значајно да унапреди извоз традиционалних пољопривредних производа.

У Табели 4. је приказана структура извоза пољопривредних производа која је карактеристична за све земље Југоисточне Европе, тј. извозе се свежи мање вредни пољопривредни производи, а увозе производи са „додатом вредношћу“.

Табела 4. Трговина прерађеним пољопривредним производима ЕУ – Албанија (000 ЕУР)

Опис	2018	2019
Извоз	3,888	5,039
Увоз	158,861	174,731
Укупно	162,749	179,770
Трговински биланс	-154,973	-169,691

Извор: Ministry for Europe and foreign affairs Republic of Albania (2019)

„Додавање вредности“ производа кроз прераду или сертификацију производа ознакама географског порекла, може имати важну улогу у унапређењу структуре спољно-трговинске размене свих земаља Југоисточне Европе.

Слика 8. Изглед регистрованих ознака географског порекла у Албанији

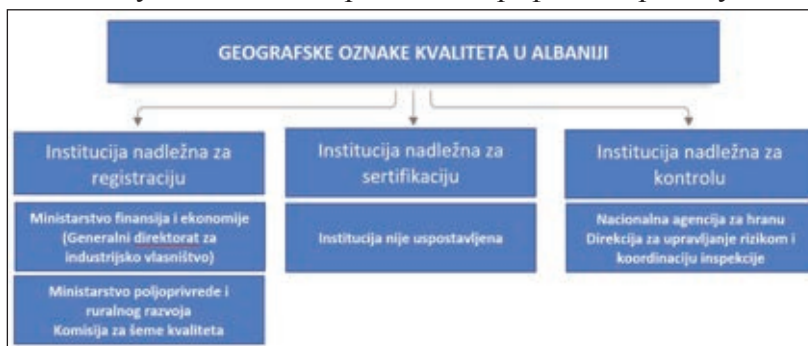

Извор: SWG, 2020

Албанија има до сада 22 регистрована производа – ПДО. Албанија нема у потпуности усаглашен законски и институционални оквир у области ознака географског порекла са ЕУ.

За спровођење шема географског порекла надлежне су две институције – Министарства финансија и пољопривреде што се у пракси показало мање ефикасно решење у односу на јасну надлежност једне институције. Институција надлежна за инспекцију у систему ознака географског порекла није успостављена.

Шема 4. Институционални оквир шема географског порекла у Албанији

Извор: Аутори

Видљивост и препознатљивост ознака географског порекла је слаба. У земљи је одржано само неколико кампања подизања свести, што промовише географске ознаке. Интернет страница Министарства пољопривреде и руралног развоја је ажурирана, међутим, не садржи одређени одељак о географским ознакама.

Слика 8. Интернет страница Министарства пољопривреде и руралног развоја Албаније

Извор: SWG, 2020

Географске ознаке квалитета у Северној Македонији

Као и у свим другим анализираним земљама Југоисточне Европе, пољопривреда је важна привредна грана у Северној Македонији.

- Удео пољопривреде у БДП је око 7,9%.
- Структуру пољопривредног сектора карактеришу мала породична пољопривредна газдинства, која су у власништву или под закупом и која су веома уситњена на мале парцеле. Просечна величина обрадивих парцела је 0,26 хектара, а 58,2% укупног коришћеног пољопривредног газдинства мање је од 1 ха земље.
- Земљиште је углавном у брдским и планинским областима (80%).

Северна Македонија је богата високо-квалитетним традиционалним производима, али за сада тај потенцијал није у потпуности искоришћен. Успостављен је законодавни оквир везан за ознаке географског порекла, који је у високом степену усаглашен са ЕУ. На Слици 9. приказане су националне географске ознаке квалитета у Северној Македонији.

До сада је регистрован један производ са ПДО географском ознаком квалитета - Охридска трешња.

Слика 9. Изглед регистрованих ознака географског порекла у Северној Македонији

Извор: SWG, 2020

Шема 5. Процедура регистравања ознаке географског порекла у Северној Македонији

Само удружења произвођача могу поднети захтев за регистрацију производа са ознакама географског порекла

Израђује се произвођачка спецификација

Захтев за регистрацију се Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде

Формално испитивања захтева од стране Комисије коју је именovalo Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде

У случају позитивног мишљења произвођачке спецификација објављује се на интернет страници Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде. Рок за подношење приговора је шест месеци

У случају позитивног решења производ се уписује у Регистар производа са географским ознакама квалитета.

Након добијања статуса овлашћеног корисника ознаке географског порекла овлашћена сваки произвођач пролази верификацију усклађености производње са произвођачком спецификацијом.

Извор: Аутори

Истраживачке хипотезе

У раду су постављене две истраживачке хипотезе.

Хипотеза 1: Све анализиране земље Југоисточне Европе имају усклађен законски оквир који регулише географске ознаке квалитета са ЕУ.

Констатује се да је Хипотеза 1 делимично потврђена тј., само Црна Гора има потпуно усклађен правни и институционални оквир са ЕУ, док Северна Македонија и БИХ имају у високом степену усклађен правни и институционални оквир са ЕУ и потребна су мања усаглашавања законског оквира. Србија⁴ и Албанија имају у високом степену неусаглашен правни оквир са ЕУ.

Хипотеза 2: Све анализиране земље Југоисточне Европе имају успостављене предуслове у смислу општег пословног амбијента за развој система ознака географског порекла. Под општим предусловима подразумевани су: флексибилни услови регистравања малих традиционалних прерадних капацитета, развијен систем произвођачких организација, видљивост (препознатљивост од стране потрошача ознака географског порекла) и системске дугорочне мере подршке развоју ознака географског порекла.

На основу резултата рада може се констатовати да Хипотеза 2 није потврђена. Недостатак општих предуслова поред законског оквира је основни разлог слабог развоја система ознака географског порекла у земљама Југоисточне Европе.

На првом месту флексибилни услови регистравања малих традиционалних прерадних капацитета нису успостављени. Наведени флексибилни услови регистрације имају два циља, први значајно се смањују трошкови прераде малих прерађивача традиционалних прехранбених производа кроз омогућавање регистравања прераде у статусу пољопривредног газдинства, без захтева за посебном опремом или кадровских захтева и сл. Други, за прераду традиционалних производа карактеристично је да се врши по традиционалним методама и не може се регистровати по уобичајеним хигијенским захтевима. И поред чињенице да ЕУ дозвољава увођење флексибилних услова за регистравање прераде традиционалних производа и да је ово уобичајена пракса у ЕУ, у земљама Југоисточне

4 Напомена: Република Србија има у процедури усвајања закон у области географских ознака квалитета који је према анализама спроведеним у оквиру овог рада у потпуности усаглашен са ЕУ.

Европе нису учињени значајни помаци у овом правцу. Позитиван пример је евидентиран у Србији и Црној Гори. У Србији на основу Закона о ветерини („Сл. гласник РС“ бр. 91/2005, 30/2010, 03/2012), Правилника о условима хигијене хране („Сл. гласник РС“ бр. 73/2010), Правилника о ветеринарско-санитарним условима, односно општим и посебним захтевима за хигијену хране животињског порекла, као и условима хигијене хране животињског порекла („Сл. гласник РС“ бр. 25/2011) и Правилника о малим количинама примарних производа које служе за снабдевање потрошача, подручју за обављање тих делатности као и одступања које се односе на мале субјекте у пословању храном животињског порекла („Сл. гласник РС“ бр. 111/2017) прописани су флексибилни услови регистрација који малим прерађивачима омогућавају регистравање прерадних капацитета у статусу пољопривредног газдинства. Наведени правни оквир може бити добар пример и другим земљама Југоисточне Европе у пружању флексибилности у регистрацији малих прерадних капацитета за анималне производе.

Други позитиван пример може се наћи у Црној Гори, која је отишла корак даље и поред успостављања законског оквира за поједностављено регистравање малих прерадних капацитета традиционалних производа анималног порекла и поред тога регистрованим малим традиционалним прерађивачима омогућило да остваре субвенцију по литри млека. Субвенција се базира на броју грла на газдинству које се бави прерадом помноженом са просечном млечношћу музиног грла. Након увођења субвенције за мале прерадне капацитете, број регистрованих газдинстава која су се регистровала као традиционални прерађивачи се значајно повећао. За земље Југоисточне Европе било би од значаја праћење позитивног искуства Црне Горе, с обзиром да у свим другим анализираним земљама субвенцију по литри млека остварују само произвођачи који млеко предају млекарима, тако да су мали прерађивачи у неповољном положају и уколико прерађују своје млеко не могу остварити субвенцију.

У погледу флексибилних услова за прераду малих количина производа биљног порекла, Србија је једина од анализираних земаља која има успостављен законски оквир, Правилник о производњи и промету малих количина хране биљног порекла, подручју за обављање тих делатности, као и искључењу, прилагођавању или одступању од захтева хигијене хране (“Сл. гласник РС”, бр. 13/2020). Наведени Правилник омогућава поједностављене услове за регистрацију малих прерадних капацитета намењених преради

производа биљног порекла и пољопривредна газдинства се могу регистровати као прерађивачи. Оно што је потребно унапредити је чињеница да су у пракси пољопривредна газдинства онемогућена да се региструју по поједностављеним условима. Иако им Правилник омогућава регистрацију, неопходан је упис у Централни регистар објеката који води МПШВ у који могу да се упишу само правна лица, тако да су пољопривредна газдинства фактички онемогућена да се региструју и неопходно је да пређу у статус предузетника што значајно повећава трошкове пословања.

У свим анализираним земљама интересно удруживање у пољопривредном сектору је слабо, у погледу броја задруга, пословне активности и капитала задруга (Paraušić and Kovačević, 2015; Petkovic et al, 2016; Zakic et al., 2018;). Следећи важан „инфраструктурни“ предуслов за развој система ознака географског порекла је успостављање система произвођачких организација и група према Regulation (EU) No 1308/2013 of the European Parliament and of the Council of 17 December 2013 establishing a common organisation of the markets in agricultural products, видљивост (препознатљивост од стране потрошача ознака географског порекла) и системске дугорочне мере подршке развоју ознака географског порекла. Увођење и развој произвођачких организација је од велике важности за систем ознака географског порекла јер према ЕУ регулативи само произвођачке организације које окупљају више од 50% произвођача могу поднети захтев за признавање производа са географском ознаком квалитета. Треба напоменути да је од велике важности да се омогући да чланови произвођачких организација буду правна лица и пољопривредна газдинства да би се избегла негативана искуства појединих нових чланица ЕУ као Хрватске која је предвидела да само удружења грађана могу бити чланови произвођачких организација. Нити једна од анализираних земаља нема у потпуности успостављен систем произвођачких организација.

Следећи битан предуслов је повећање „видљивости“ производа са ознакама географског порекла, с обзиром да произвођачи производа са географским пореклом имају додатне трошкове, мора се повећати свест и информисаност потрошача да би и цена оваквих производа била исплатива за произвођача. Према спроведеним анализама, видљивост производа са географским пореклом би пре свега требало повећати кроз ЕУ регистрацију ових производа, чиме би се велики број националних ознака заменио једном ЕУ ознаком која има значајно већу препознатљивост.

Препреке развоју ознака географског порекла у Југоисточној Европи

Анализом су утврђене следеће најзначајније препреке у развоју система ознака географског порекла у земљама Југоисточне Европе:

- Неусаглашеност институционалног и законодавног оквира са ЕУ;
- Отежано регистравање малих прерадних капацитете;
- Мали број и слаба активност интересних удружења пољопривредних произвођача (нису успостављене ПО и ПГ);
- Одсуство системских дугорочних мера подршке;
- Слаба „видљивост“ ГИ производа;
- Слаба информисаност произвођача/потрошача;
- Слаба повезаност производа са географском ознаком са руралним туризмом;
- Недостатак сарадње у регистрацији преко-граничних ГИ производа;

Закључак

И поред одличних предуслова и великог броја традиционалних производа у земљама Југоисточне Европе, наведене шеме квалитета су у почетној фази развоја.

У свим земљама изузев Црне Горе законски оквир није у потпуности хармонизован са ЕУ. Поред законске регулативе ни други предуслови у смислу флексибилни услови регистравања малих традиционалних прерадних капацитета, развијен систем произвођачких организација, видљивост (препознатљивост од стране потрошача ознака географског порекла) и системске дугорочне мере подршке развоју ознака географског порекла су делимично успостављени само у Србији и Црној Гори.

На основу спроведене анализе дају се следеће препоруке за развој система ознака географског порекла у земљама Југоисточне Европе:

- 1) Усаглашавање Институционалног и законодавног оквира са ЕУ;
- 2) Флексибилности и одступања од захтева за безбедност хране за мале прерадне капацитете;
- 3) Увођење дугорочних системских мера подршке;

- 4) Оснивања и подршка произвођачким организацијама и произвођачким групама;
- 5) Помоћ произвођачима у добијању ЕУ регистрације;
- 6) Обуке о географским ознакама и основним захтевима стандарда квалитета;
- 7) Повећавање видљивости географских ознака на регионалном тржишту и свест потрошача;
- 8) Иницијативе за прекограничну регистрацију географских ознака;
- 9) Побољшање снажне синергије са туризмом и локалним прехранбеним оператерима;
- 10) Предлог успостављања редовних годишњих састанака креатора аграрне политике из ЗБ земаља везаних за јавне стандарде квалитета(географско порекло и органска пољопривреда).

Литература

1. Arsić Slavica, Kljajić Nataša, Savić Mirjana: (2010) „Possibilities to Increase Autochthonous Dairy Production in the Municipality of Štrpce, Serbia”, The Name of Journal: Petroleum-Gas University of Ploiesti BULLETIN, Economic Sciences Series; No 1; Vol. LXII; pp. 37-44.
2. Arfini, F., Cozzi, E., Mancini, C., Ferrez Perrez, H., Gil, M. (2019). Are Geographical Indication Products Fostering Public Goods? Some Evidence from Europe. *Sustainability* 2019, 11(1), 27;
3. Barjolle, D. (2010). Economic rationale and basic policy framework for using GIs in product development and promoting competitiveness. In ACP-EU TradeCom Facility in the context of the ACP regional workshops on Geographical Indications;
4. DOOR - the EU geographical indications register, available at: www.ec.europa.eu/info/food-farming-fisheries/food-safety-and-quality/certification/quality-labels/geographical-indications-register/;
5. FAO (2008). Case studies on Quality Products Linked to Geographical Origin Balkans. Available at: [http:// www.fao.org/3/a-bp123e.pdf](http://www.fao.org/3/a-bp123e.pdf);

6. Gracia, A., Pérez y Pérez, L., Sanjuán, A.I. (2007). Hedonic analysis of farmland prices: The case of Aragón. *Int. J.Agric. Resour. Gov. Ecol.* (6), 96–110;
7. Janković I, Jeločnik M, Zubović J (2018). Possibilities for development of commodity exchange in Serbia, *Economics of agriculture* 65(4), pp. 1557-1571;
8. Kljajić, N., Mijajlović, N., Arsić, S. (2013). Organic production and its role in environmental protection. *Scientific Papers Series, Management, Economic Engineering in Agriculture and Rural Development*, 13(3):17-25;
9. Kovačević Vlado (2021): *Analysis of current state and limiting factors for the development of organic sector in Serbia*, *Western Balkan Journal of Agricultural Economics and Rural Development*, vol. 3, br. 1, str. 23-33;
10. Grujić Biljana, Kljajić Nataša, Vuković Predrag (2013): „Livestock production capacity in CEFTA agreement countries“, *Proceeding: „Competitiveness of agro-food and environmental economy - CAFEE“*, MPRA paper No. 46369, VOL 1, Issue 2012, posted 20th April 2013 01:31, ISSN 2285-9179 ISSN–L 2285-9179 pp.67-77. 10th November 2012 Bucharest 08-09 November 2012, Faculty of Agro-food and Environmental Economics, Bucharest, University of Economics Studies, Romania, Editors: Gabriel Popescu, Nicolae Istudor, Dan Boboc,
11. Grujić Vuckovski Biljana, Kovacevic Vlado (2020): Organic agricultural production as a quality standard, Organic, farming, ecomarket and their capitalization through the entrepreneurial initiative, editors: Marco Platania, Marko Jeločnik, Irina Neta Gostin, Alexandru Ioan Cuza University - Iași (Romania) Institute of Agricultural Economics – Belgrade (Serbia), ISBN 978-86-6269-083-8 (on line), pp. 103-127;
12. Law on Indications of Geographical Origin (Official Gazette of RS, no. 18/2010);
13. Law on quality schemes of agricultural and foodstuffs (OG 01-347/2);
14. Law on the Quality of Agricultural Products (140/2010, 53/2011, 55/2012, 106/2013, 116/2015, 149/2015; 193/2015);
15. Law on the quality scheme of agricultural and foodstuff (OG 8/2019);

16. MAFWM (2020). Green book, Book 1 for 2019, Ministry of Agriculture, Forestry and Water-management, Belgrade, Serbia;
17. Ministry for Europe and foreign affairs Republic of Albania (2019). European Union – Albania 11th subcommittee agriculture and fisheries, Brussels, 6 december 2019, submitted on 15 November 2019;
18. МПШВ (2021). Извештај о броју регистрованих производа на дан 30.4.2021. добијени на захтев од МПШВ;
19. MONSTAT (2011). Agricultural census 2010 – Utilized Land, Montenegro Statistical Office, Podgorica, Montenegro;
20. Министарство пољопривреде и руралног развоја Црне Горе, доступно: www.mpr.gov.me/Rubrike/Politika_kvaliteta/;
21. Roljević Nikolic, S., Paraušić, V. (2020). *Organic farming and sustainable development of rural areas: A case study of Serbia*. In: Platania, M., Jeločnik, M., Gostin, I. (Eds.) *Organic farming, eco-market and their capitalization through the entrepreneurial initiative*, Alexandru Ioan Cuza University Press, Iasi, Romania, Institute of Agricultural Economics, Belgrade, Serbia, pp. 217-237.;
22. Параушић, В., Рољевић Николић, С. (2020). Шеме сертификације пољопривредно прехранбених производа у Србији и подршка удружењима пољопривредника. У М. Јелочник (Ур.), Унапређење трансфера знања ради добијања безбедних и конкурентних пољопривредних производа који су добијени прерадом на малих газдинствима у секторима млека, меса, воћа и поврћа (147-176). Институт за економику пољопривреде, Београд, монографија (стр. 198). доступно на линку: <https://www.iep.bg.ac.rs/images/stories/izdanja/Monografije/2%20knjiga%20Unapredjenje%20transfera%20znanja%20+%20korice%202020%20-%20monografija.pdf>;
23. Правилник о малим количинама примарних производа које служе за снабдевање потрошача, подручју за обављање тих делатности као и одступања које се односе на мале субјекте у пословању храном животињског порекла („Сл. гласник РС“ бр. 111/2017);

24. Правилник о производњи и промету малих количина хране биљног порекла, подручју за обављање тих делатности, као и искључењу, прилагођавању или одступању од захтева хигијене хране (“Сл. гласник РС”, бр. 13/2020);
25. Правилник о ветеринарско-санитарним условима, односно општим и посебним захтевима за хигијену хране животињског порекла, као и условима хигијене хране животињског порекла („Сл. гласник РС“ бр. 25/2011);
26. Правилника о условима хигијене хране („Сл. гласник РС“ бр. 73/2010);
27. Правилник о облику и садржају ознака географског порекла, као и начину контроле означавања пољопривредних и прехранбених производа ознакама географског порекла (Сл. гласник РС, бр. 92/12 и 19/13);
28. Регистар произвођачких спецификација производа са ознакама географског порекла – Институт за интелектуалну својину;
29. Правилник о изгледу и начину кориштења знака ОП, ОГП и ГТС („Сл. гласник БиХ”, бр. 82/19);
30. Правилник о системима квалитете за прехранбене производе (“Сл. гласник БиХ”, бр. 90/18);
31. Paraušić Vesna, Kovačević Vlado (2015): Association and common interest groups in agriculture – a model of the town Smederevo, International scientific conference “Sustainable agriculture and rural development in terms of the Republic of Serbia strategic goals realization within the Danube region - regional specificities”, (Eds. Subić, J., Kuzman, B., Vasile, A. J., December 10-11th 2015, Belgrade, Serbia, Institute of Agricultural Economics Belgrade, pp. 499-516, ISBN 978-86-6269-046-3, COBISS.SR - ID 219628044;
32. Petković Goran, ChronEOS Krasavac Biljana, Kovačević Vlado (2016): A critical review of legal framework as a factor of coops development - case of Serbia, *Economics of Agriculture*, No 1. Vol. 63, Institute of Agricultural Economics, Belgrade, UDC: 338.43:63, ISSN 0352-3462, pp 261-279
33. Popović S., Janković I., i Ž. Stojanović. (2018). The Importance of Bank Credits for Agricultural Financing in Serbia. *Economics of Agriculture*, 65(1), pp. 65-80.

34. Raimondi, V., Curzi, D., Arfini, F., Olper, A., Aghabeygi, M. (2018). Evaluating Socio-Economic Impacts of PDO on Rural Areas. In Proceedings of the 7th AIEAA Conference "Evidence-based Policies to Face New Challenges for Agri-Food Systems", Conegliano (TV), Italy, 14–15 June 2018;
35. Rajnović, Lj., Brljak, Z., Cico, S. (2021). Position of holders of tight to return land in the procedure of restitution and lessee of land, Sustainable agricultural and rural development, Institut za ekonomiku poljorivrede, Beograd, Thematic Proceeding, ISBN 978-86-6269-096-9; ISBN (e-book) 978-86-6269-097-5, str. 171-181.
36. Regulation (EC) No 1308/2013 on the protection of geographical indications for wine;
37. Regulation (EC) No 251/2014 on the protection of geographical indications for aromatised wine;
38. Regulation (EC) No 787/2019 on the protection of geographical indications for spirit drinks;
39. Regulation (EU) No 1151/2012 of the European Parliament and of the Council of 21 November 2012 on quality schemes for agricultural products and foodstuffs;
40. Regulation (EU) No 1308/2013 of the European Parliament and of the Council of 17 December 2013 establishing a common organisation of the markets in agricultural products
41. Rulebook on quality systems for food products (OG 90/18) – ВИH;
42. Savić Mirjana, Arsić Slavica, Kljajić Nataša (2011): „Cheese market and quality marks in the Republic of Serbia and EU“. Petroleum, Gas University of Ploiesti, Bulletin, Vol. LXIII, No 2/2011, Economic Sciences Series, pp. 50-58.
43. Sredojević Zorica, Kljajić Nataša, Arsić Slavica (2015): „Enabling environment and some indicators to organic farming in Serbia“. V Международной научно-практической конференции, Ставрополь, 05-06 февраля, 2015, Том 1, Секция факультета „Учетно-финансовый“, „Перспективы развития учетно-аналитической работы в организациях различных отраслей экономики“, Zbornik radova, pp. 167-170, UDK 63:001 ВВК 4:72 А25 ISBN 978-5-9906307-8-9

44. Standing working group for regional rural development – SWG (2020). FOOD quality policy: schemes of geographical indications and traditional specialities in South East Europe [edited by Sonja Srbincovska, Paola Corsinovi, Boban Ilic, Dori Pavloska Gjorgjieska, Benjamin Mohr, Irena Djimrevska.]. - Skopje, pp. 219, available at: <http://seerural.org/wp-content/uploads/2020/05/Food-Quality-Policy-Assessment.pdf>
45. World Intellectual Property Organization, available at: https://www.wipo.int/ipstats/en/statistics/country_profile/profile.jsp?code=AL;
46. Закон о ветерини („Сл. гласник РС“ бр. 91/2005, 30/2010, 03/2012);
47. Закон о храни („Сл. гласник БиХ“, бр. 50/04);
48. Закон о потврђивању Лисабонског споразума за заштиту назива порекла и њихову међународну регистрацију (Сл. лист СРЈ - МУ, бр. 6/98);
49. Закон о потврђивању Мадридског споразума за сузбијање лажних или обмањујућих назнака извора робе (Сл. лист СРЈ - МУ, бр. 1/99);
50. Zakić Vladimir, Nikolić Marija, Kovačević Vlado (2018): International experiences in cooperative audit and lessons for Serbia, Economics of Agriculture, vol. 65, no. 3, Institute of Agricultural Economics pp. 1111-1121, ISSN 0352-3462, UDC 338.43:63